

Биолог. журн. Армении, 3-4 (58), 2006

УДК 502.75 (479.25)

ՄՇԱԿԱՐՈՒՅԱԼՆԻ ՎԱՅՐԻ ԳԵՂԱԿԻՑՆԵՐԸ ԵՎ ԱՌԱՋՆԱԳԵՐԹ ՊԱՅՊԱՍՄԱՆ ԵՆՈՍԿԱ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Լ.Ո. ԱՅՈՐՅԱՆ, Լ.Խ. ՍԱԳԱԿՅԱՆ, Ա.Կ. ԵՆԵՏԵՐԵՃՅԱՆ

Բնության պահպանության նախարարություն, 375008, Երևան

Հայաստանի մշակաբույսերի վայրի ցեղակիցների (ՍՎՑ) հսկայական գենոֆոնդում կան շուրջ 521 տեսակ և տարատեսակ. որոնցից շատերը գտնվում են ոչնչացման եզրին կամ խիստ հազվագյուտ են: Որոշ տեսակներին այսօր վտանգ չի սպառնում, սակայն դրանք մեծ արժեք են ներկայացնում, և դրանց գերշահագործումը կարող է լուրջ հետևանքների հանգեցնել: Այդ իսկ նպատակով «Մշակաբույսերի վայրի ցեղակիցների *in-situ* պահպանությունը տեղեկատվության կատարելագործված կառավարման և գործնական կիրառման միջոցով» ծրագրի շրջանակներում, հաշվի առնելով գյուղատնտեսական և բնապահպանական բարձր նշանակություն ունեցող հատկանիշները, ընտրվել է առաջնահերթ պահպանման ենթակա 7 տեսակ. ցորեն արարատյան - *Triticum araratiticum* Jakubz., ցորեն վայրի միահատիկ - *Triticum boeoticum* Boiss., ցորեն ուրարտական - *Triticum urartu* Thum.ex Gandil., այծակն թաուշի - *Aegilops tauschii* Coss., ճակնդեղ բաժանապտուղ - *Beta lomatogona*, վավիլովիա նրբագեղ - *Vavilovia formosa* (Siev.) Fed., տանձենի կովկասյան - *Pyrus caucasica* Fed.:

В обширном генофонде диких сородичей культурных растений Армении насчитывается около 521 вида и разновидностей, многие из которых находятся на грани исчезновения или очень редки. Они представляют большую ценность, и хотя сегодня многим видам опасность не грозит, однако их чрезмерная эксплуатация может привести к нежелательным последствиям. В рамках программы "In-situ охрана диких сородичей культурных растений путем улучшения информации и практического применения", учитывая качества, имеющие большую сельскохозяйственную и природоохранную ценность, были избраны 7 видов, нуждающихся в первоочередной охране: пшеница араратская - *Triticum araratiticum* Jakubz., пшеница боетийская - *Triticum boeoticum* Boiss., пшеница урарту - *Triticum urartu* Thum.ex Gandil., эгилопс тауша - *Aegilops tauschii* Coss., свекла раздельноплодная - *Beta lomatogona*, вавиловия изящная - *Vavilovia formosa* (Siev.) Fed., груша кавказская - *Pyrus caucasica* Fed.

There are about 521 Crop Wild Relatives (CWR) species and subspecies in rich gene pool of Armenia and some of them are critically endangered or rare. Today some species are not endangered though they represent great value and their overexploitation can bring to serious consequences. Within the scope of "In-situ Conservation of Crop Wild Relatives Through Enhanced Information and Field Application" project it has been selected 7 priority species for conservation (*Triticum araratiticum* Jakubz., *Triticum boeoticum* Boiss., *Triticum urartu* Thum.ex Gandil., *Aegilops tauschii* Coss., *Beta lomatogona*, *Vavilovia formosa* (Siev.) Fed., *Pyrus caucasica* Fed.), which have agricultural and environmental high attributes.

Բնապահպանություն - մշակաբույսերի վայրի ցեղակիցներ -
առաջնահերթ տեսակներ

Հաշվի առնելով մշակաբույսերի վայրի ցեղակիցների օգտակարությունը

անհրաժեշտ է ձեռնարկել համապատասխան միջոցառումներ դրանց պահպանման և ռացիոնալ օգտագործման համար:

Հայաստանի Հանրապետության ՄՎՑ-ների հսկայական գենոֆոնդում կան դրանց շուրջ 521 տեսակ և տարատեսակ, որոնցից շատերը գտնվում են ոչնչացման եզրին կամ խիստ հազվագյուտ են: Որոշ տեսակներին այսօր վտանգ չի սպառնում, սակայն դրանք մեծ արժեք են ներկայացնում և դրանց գերշահագործումը կարող է լուրջ հետևանքների հանգեցնել: Այդ մտահոգությունից ելնելով «Մշակաբույսերի վայրի ցեղակիցների *in-situ* պահպանությունը տեղեկատվության կատարելագործված կառավարման և գործնական կիրառման միջոցով» ծրագրի շրջանակներում, հաշվի առնելով գյուղատնտեսական և բնապահպանական բարձր նշանակություն ունեցող հատկանիշները, ընտրվել է առաջնահերթ պահպանման ենթակա 7 տեսակ, որոնցից 4-ը հացազգիներ են: Հասկավորների նկատմամբ նման հատուկ մոտեցումը պայմանավորված է մեր հանրապետության աշխարհագրական և կլիմայական պայմաններով, ինչը և նախապայման է հանդիսացել, որպեսզի աշխարհում հայտնի վայրի ցորենի 4 տեսակներից 3-ը աճեն Հայաստանում: Ցորենի այդ տեսակների, ինչպես նաև այծակն թաուշի մեկական պոպուլյացիա պահպանվում են «Էրեբունի» արգելոցում:

Ցորեն արարատյան - *Triticum araraticum* Jakubz. - Հարավային Կովկասի հազվագյուտ ենդեմիկ տեսակ է: Հայաստանում հանդիպում է Երևանի և Եղեգնաձորի բուսաբանական շրջաններում: Կովկասում հանդիպում էր միայն Նախիջևանի Ազնաբերդի շրջանում, Արևմտյան Անատոլիայում: Հայտնի են միջին և ուշահաս ձևեր: Բնորոշվում է բարձր չորադիմացկունությամբ: Օգտագործվում է սելեկցիայում բարձր սպիտակուցային ցորենի սորտերի ստեղծման համար: Ունի մեծ տեսական և գիտական նշանակություն:

Ցորեն վայրի միահատիկ - *Triticum boeoticum* Boiss. - Այս տեսակն ավելի լայն տարածում ունի. քան վայրի ցորենի մյուս տեսակները, սակայն աճելավայրը գերշահագործման հետևանքով խիստ կրճատվում է:

Աճում է Դրիմում, Բալկաններում, Սիրիայում, Պաղեստինում, Թուրքիայում, Իրանում, Իրաքում, իսկ Հայաստանում՝ Երևանի և Եղեգնաձորի բուսաբանական շրջաններում:

Հայտնի են միջին և ուշահաս ձևերը: Արժեքավոր է բարձր չորադիմացկունության, սնկային հիվանդությունների նկատմամբ կայունության և այլ հատկանիշներով: Նկատելի փոփոխականության շնորհիվ հանդիսանում է հարուստ գենետիկական ֆոնդ գիտական հետազոտությունների համար:

Ցորեն ուրարտական - *Triticum urartu* Thum.ex Gandl - հիստ հազվագյուտ տեսակ է: Հայաստանի տարածքում աճում են եգակի փոքր պոպուլյացիաներ:

Հանդիպում է Ջրվեժ, Ողջաբերդ և Ձորաղբյուր գյուղերի միջև ընկած տարածքներում: Հանդիպում է նաև Թուրքիայում, Լիբանանում և Իրանում:

Համարվում է, որ այն տեսորապիղի և հեքսապիղի ցորենի առաջին զենմոմի (զենմոմ A) ղոնորն է, այսինքն հանդիսանում է այդ ցորենների նախահայրը, և դրա պահպանումը համաշխարհային կարևոր խնդիր է:

Այծակն քաուշի - *Aegilops tauschii* Coss - Հայաստանը համընկնում է *Aegilops* ցեղի աճելավայրի կենտրոնական մասի հետ: Այն առավել հաճախ հանդիպում է վայրի ցորենի տարածման աճելավայրերում: *Aegilops*-ների հանդեպ վերջին շրջանում առանձնակի հետաքրքրությունը պայմանավորված է տեսորապիղի և հեքսապիղի ցորենների առաջացման գործում դրանց ունեցած դերի վերաբերյալ ցիտոլոգիական ապացույցներով: Դրանով իսկ մեծանում է ցեղի գենետիկա-սելեկցիոն նշանակությունը: Այծակն

քաուշին հանդիսանում է հեքսապիղի ցորենի D զենմոմի ղոնորը: Ունի մանր և խոշոր հասկավոր տարատեսակներ: Նկատվել է այս տեսակի սպոնտան խաչասերում մշակովի ցորենի տեսակների հետ:

Նակնդեղ բաժանապտուղ - *Beta lomatogona* - Միջին ասիական տեսակ է: Պոպուլյացիաները հանդիպում են բարձր լեռնային շրջաններում: Աճում է չոր լանջերին առաջացնելով բուսական փոքրախմբեր: Հանդիսանում է արժեքավոր անասնակեր, շաքարի պարունակությունը հասնում է 20-30 %: Ունի մեծ գյուղատնտեսական նշանակություն: Վերջին տասնամյակներում հայկական պոպուլյացիաները կրճատվել են ավելի

ջան հինգ անգամ: Կրճատման հիմնական պատճառներն են աճման վայրերի զերշահագործումը, գերարածեցումը, հողերի էրոզիան: Աճելավայրերից մնացել են Ակունք, Ջարինջա (ՀՀ Արագածոտնի մարզ) և Չիթհանքով (ՀՀ Շիրակի մարզ) գյուղերի բուսականությունից աղքատ տարածքները:

Vavilovia formosa (Stev.) Fed.
Վավիլովիա նրբագեղ - Դեկորատիվ բույս է: Շատ հազվագյուտ տեսակ է Հայաստանում: Ինտենսիվ արածեցման և զյուղատնտեսական զործունեության հետևանքով նրա երկու պոպուլյացիաներից մեկը վերջին տասնամյակներում այլևս չի գրանցվել:

Հանդիպում է Կովկասում, Փոքր Ասիայում, Իրանում, իսկ Հայաստանում՝ Գեղամա և Ձանգեզուրյան բուսաբանական շրջաններում:

Աճում է վերին ալպիական գոտու շերային շարժուն սողանքների վրա:

Բազմամյա բույս է, երկար սողացող կոճղարմատով և վառ վարդագույն ծաղիկներով: Բազմանում է սերմերով և վեգետատիվ ճանապարհով: Ծաղկում է հուլիս-օգոստոս ամիսներին, բերքատվությունը՝ օգոստոս-սեպտեմբերին: Ամսամակեր է ունի մեծ հակաերզիոն նշանակություն. ամրացնում է սողանքների փխրուն շերտը: Ազատ խաչասերվում է մշակովի ոլոռի հետ: Ունի պրակտիկ նշանակություն:

Pyrus caucasica Fed. Հայաստանում հայտնի վայրի տանձենու բազմաթիվ տեսակներից է Տանձենի կովկասյանը: Տարածված է Հայաստանի անտառներում. Անտառահատումների հետևանքով պակասում են հատկապես վայրի տեսակները, որոնց բնափայտը որակյալ հումք է կահույքագործության համար: Բուլոր վայրի տանձենիներն ունեն սելեցիոն նշանակություն: Դրանք զնահատվում են որպես չորա- և ցրտադիմացկուն, միջավայրի պայմանների նկատմամբ ոչ պահանջկոտ բույս, կարող են օգտագործվել հիբրիդացման նպատակով և որպես պատվաստակալներ: Առաջացնելով փարթամ և փոված արմատային համակարգ՝ կարող են օգտագործվել անտառտնկումների համար: Տանձենի կով-

կասյանը ունի հողերի հակաերզիոն նշանակություն:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հայաստանի Կարմիր Գիրք. Բույսեր, Երևան, 1988:
2. *Takhtadzhian A. u dr.* Флора Армении, том 6, 1973.
3. *Takhtadzhian A.* Floristic areas of the world, California. USA. 1986.
4. IUCN Red List. Categories and Criteria. Version 3.1 Oxford. UK. 2001.
5. *Vavilov N.I.* Origin and Geography of Cultivated Plants. Cambridge. UK. 1992.

Послупила 22.11.2006